

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

**پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
رشته ادبیات مقاومت**

عنوان

صورتخیال شعر جنگ در اشعار سید حسن حسینی و سلمان هراتی

استاد راهنما

دکتر عبدالله حسن زاده میرعلی

استاد مشاور

دکتر یدالله شکری

پژوهشگر

سمیه جدیدی فیقان

دی ماه ۱۳۹۱

کلیه حقوق مادی و معنوی نتیجه مطالعات این رساله متعلق به دانشگاه سمنان است.

تعهدنامه

اینجانب سمیه جدیدی فیقان دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد دانشگاه سمنان رشته ادبیات مقاومت، تعهد می‌کنم که تمامی نتایج وارد شده در این رساله نتیجه تلاش و مطالعات اینجانب و راهنمایی و مساعدت اساتید محترم دانشگاه سمنان است.

سمیه جدیدی فیقان

۱۳۹۲/۲/۲۰

چکیده

صورخیال بیان غیر مستقیم معنای پوشیده در پس کلمات است و تصویر اصطلاحی است که در نقد ادبی امروز به جای علم بیان بین منتقدان رواج دارد. تقریباً تمام اهل بلاغت، در گذشته و حال علم بیان را ایراد معانی واحد به طرق مختلف گفته اند و صورخیال را از مهمترین عوامل تأثیرگذاری شعر و ادبیت آن دانسته اند که علاوه بر آنکه زبان شعر را از زبان نثر متمایز می کند، ظرفیت زبان را نیز برای برانگیختن عاطفه افزایش می دهد. تصویرهای شاعرانه هم در مکتوم کردن معنی و هم در گسترش دادن آن در ذهن نقش اساسی دارند و باعث تازگی و طراوت زبان می شوند. بررسی صور خیال در اشعار شاعران در دوره های مختلف رواج داشته و رویکرد آنها به مسئله صورخیال مشخص گردیده است. در دوره معاصر و بعد از انقلاب نیز تحولات سیاسی از قبیل انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی تأثیرات غیرقابل انکاری بر شعر و ادبیات فارسی داشته است. تحولات ناشی از جنگ بر مضامین و موضوعات و قالب های شعری و بخصوص مسئله تصویر و خیال موثر بوده و باعث خلق اشعاری با شکل و موضوعات جدید شده است. با توجه به این مسائل، صورخیال در شعر جنگ موضوع این رساله تحقیقی است که در آثار دو شاعر بزرگ این دوره یعنی سید حسن حسینی و سلمان هراتی مورد بررسی قرار گرفته است.

کلمات کلیدی: صورخیال، شعر جنگ، سلمان هراتی، سید حسن حسینی.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: روش تحقیق
۱-۱-۱	مقدمه
۲	۱-۱-۱-۱
۲-۱	پرسش اصلی و آغازین تحقیق
۴	۲-۱-۱
۳-۱	اهمیت تحقیق
۴	۳-۱-۱
۴-۱	سوال های تحقیق
۵	۴-۱-۱
۵-۱	فرضیه های تحقیق
۵	۵-۱-۱
۶-۱	سوابق تحقیق
۶	۶-۱-۱
۶-۱	استفاده کنندگان از نتایج تحقیق
۶	۶-۱-۱-۱
۶-۱	روش تحقیق
۶	۶-۱-۱-۱-۱
۷	فصل دوم: کلیات
۱-۲	مقدمه
۸	۱-۲-۱
۲-۲	تصویر چیست؟
۱۰	۲-۲-۱
۱۶	کارکرد تصویر در شعر قدیم
۱۶	۱-۲-۲
۱۶	اقسام تصویر
۱۶	۲-۲-۲
۱۷	سیر تحول تصاویر شعری در ادبیات
۱۷	۳-۲-۲
۱۹	خیال
۱۹	۳-۲-۱
۲۵	صور خیال
۲۵	۴-۲

- ۲۶ ..... ۱-۴-۲- تقسیم بندی صور خیال
- ۲۶ ..... ۲-۴-۲- تشبیه
- ۲۸ ..... ۱-۲-۴-۲- ابزارهای تشبیه
- ۲۹ ..... ۲-۲-۴-۲- انواع تشبیه به اعتبار ادات و وجه شبه
- ۲۹ ..... ۳-۲-۴-۲- انواع تشبیه به اعتبار طرفین
- ۳۰ ..... ۴-۲-۴-۲- حوزه عمومی تشبیه
- ۳۱ ..... ۵-۲-۴-۲- کارکردهای تشبیه
- ۳۲ ..... ۳-۴-۲- مجاز
- ۳۲ ..... ۱-۳-۴-۲- علاقه های مجاز
- ۳۴ ..... ۴-۴-۲- استعاره
- ۳۷ ..... ۱-۴-۴-۲- انواع استعاره
- ۳۷ ..... ۵-۴-۲- تشخیص
- ۳۸ ..... ۶-۴-۲- کنایه
- ۴۰ ..... ۱-۶-۴-۲- انواع کنایه
- ۴۰ ..... ۷-۴-۲- اغراق
- ۴۱ ..... ۸-۴-۲- نماد
- ۴۲ ..... ۹-۴-۲- اسطوره
- ۴۴ ..... ۱۰-۴-۲- حس آمیزی
- ۴۵ ..... ۱۱-۴-۲- متناقض نمایی

۴۶	.....۱۲-۴-۲- عناصر سازنده صور خیال
۴۶	.....۱۲-۴-۲- ۱- طبیعت
۴۶	.....۱۲-۴-۲- ۲- اشیای محسوس غیر طبیعی
۴۶	.....۱۲-۴-۲- ۳- موجودات جاندار
۴۶	.....۱۲-۴-۲- ۴- موجودات وهمی
۴۷	.....۱۲-۴-۲- ۵- عنصر رنگ و حس آمیزی
۴۷	.....۱۲-۴-۲- ۶- اسطوره ها و افسانه ها
۴۸	..... فصل سوم: شعر انقلاب و جنگ و ویژگی آنها
۴۹	.....۱-۳- مقدمه
۴۹	.....۲-۳- ویژگی ادبیات در دهه های قبل از انقلاب
۵۱	.....۳-۳- ویژگی های ادبیات بعد از انقلاب
۵۱	.....۱-۳-۳- از نظر واژگان
۵۲	.....۲-۳-۳- وضعیت قالبها بعد از انقلاب
۵۲	.....۱-۲-۳-۳- قصیده
۵۳	.....۲-۲-۳-۳- غزل
۵۵	.....۳-۲-۳-۳- مثنوی
۵۶	.....۴-۲-۳-۳- رباعی
۵۷	.....۵-۲-۳-۳- دوبیتی
۵۸	.....۶-۲-۳-۳- چهارپاره

- ۵۸.....۳-۳-۲-۷- قالبهای نو.....
- ۵۹.....۳-۳-۳- برجستگی های معنایی.....
- ۶۱.....۳-۴- شاعران انقلاب.....
- ۶۱.....۳-۵- شعر جنگ.....
- ۶۳.....۳-۵-۱- تعریف شعر جنگ.....
- ۶۵.....۳-۵-۲- ویژگی سروده ها در آغاز جنگ.....
- ۶۶.....۳-۵-۳- ویژگی شعر در دوره های مختلف جنگ.....
- ۶۶.....۳-۵-۳-۱- دوره اول: جوانه های شعر جنگ.....
- ۶۸.....۳-۵-۳-۲- دوره دوم: درونی شدن شعر جنگ.....
- ۶۸.....۳-۵-۳-۳- دوره سوم: شعر جنگ بعد از خاتمه جنگ.....
- ۶۸.....۳-۵-۴- مضامین و موضوعات شعر جنگ.....
- ۷۰.....۳-۵-۵- صورخیال در شعر جنگ.....
- ۷۱.....۳-۵-۵-۱- نمادهای شعر جنگ.....
- ۷۳.....۳-۵-۵-۲- اسطوره در شعر جنگ.....
- ۷۳.....۳-۵-۵-۲-۱- کارکرد اسطوره در شعر جنگ.....
- ۷۴.....۳-۵-۶- موضوعات تأثیرگذار بر صورخیال جنگ.....
- ۷۵.....۳-۵-۷- جلوه های طبیعت در شعر جنگ.....
- ۷۶.....۳-۶- سید حسن حسینی.....
- ۷۷.....۳-۶-۱- آثار حسینی.....

- ۳-۶-۲- ویژگیهای شعری حسن حسینی..... ۸۱
- ۳-۶-۳- صورخیال در آثار جنگ حسینی..... ۸۴
- ۳-۷-۱- سلمان هراتی..... ۸۵
- ۳-۷-۱- آثار سلمان هراتی..... ۸۷
- ۳-۷-۲- ویژگیهای شعری سلمان هراتی..... ۸۸
- فصل چهارم: صورخیال در اشعار شاعران..... ۹۷
- ۴-۱-۱- صورخیال در آثار حسن حسینی..... ۹۸
- ۴-۱-۱- تشبیه..... ۹۸
- ۴-۱-۲- استعاره..... ۱۰۲
- ۴-۱-۳- تشخیص..... ۱۰۶
- ۴-۱-۴- کنایه..... ۱۰۹
- ۴-۱-۵- اغراق..... ۱۱۲
- ۴-۱-۶- نماد..... ۱۱۴
- ۴-۱-۷- اسطوره..... ۱۲۱
- ۴-۱-۸- حس آمیزی..... ۱۲۴
- ۴-۱-۹- تناقض..... ۱۲۸
- ۴-۲-۱- صورخیال در آثار سلمان هراتی..... ۱۳۰
- ۴-۲-۱- تشبیه..... ۱۳۰
- ۴-۲-۲- استعاره..... ۱۳۸

۱۴۲	.....	تشخیص-۳-۲-۴
۱۴۶	.....	مجاز-۴-۲-۴
۱۴۷	.....	کنایه-۵-۲-۴
۱۵۰	.....	اغراق-۶-۲-۴
۱۵۲	.....	نماد-۷-۲-۴
۱۵۷	.....	اسطوره-۸-۲-۴
۱۵۸	.....	حس آمیزی-۹-۲-۴
۱۶۲	.....	تناقض-۱۰-۲-۴
۱۶۴	.....	فصل پنجم: نتیجه گیری
۱۷۲	.....	فهرست منابع و مآخذ

فهرست نمودارها

عنوان	صفحه
نمودار ۴-۱- انواع تشبیه به اعتبار حسی و عقلی بودن در اشعار حسینی	۱۰۲
نمودار ۴-۲- انواع تشبیه به اعتبار بلیغ اضافی یا غیر اضافی بودن در اشعار حسینی	۱۰۲
نمودار ۴-۳- انواع استعاره مصرحه و مکنیه در اشعار حسینی	۱۰۸
نمودار ۴-۴- انواع استعاره مکنیه تشخیصی و غیر تشخیصی در اشعار حسینی	۱۰۹
نمودار ۴-۵- انواع کنایه به اعتبار فرهنگ گذشته یا امروزی بودن	۱۱۱
نمودار ۴-۶- انواع نماد در اشعار حسینی	۱۲۰
نمودار ۴-۷- نمادهای ابداعی و مرسوم حسینی	۱۲۰
نمودار ۴-۸- انواع اسطوره دینی و ملی در اشعار حسینی	۱۲۳
نمودار ۴-۹- انواع حس آمیزی به اعتبار حسی به حسی یا حسی به انتزاعی بودن آن در اشعار حسینی	۱۲۷
نمودار ۴-۱۰- استفاده از رنگها در اشعار حسینی	۱۲۷
نمودار ۴-۱۱- نمودار کلی استفاده از انواع صور خیال در اشعار جنگ سید حسن حسینی	۱۲۹
نمودار ۴-۱۲- انواع تشبیه به اعتبار حسی و عقلی بودن در اشعار سلمان هراتی	۱۳۸
نمودار ۴-۱۳- انواع تشبیه به اعتبار اضافی و غیر اضافی بودن در اشعار سلمان هراتی	۱۳۸

- نمودار ۴-۱۴- استعاره های سلمان به اعتبار مصرحه یا مکنیه بودن..... ۱۴۵
- نمودار ۴-۱۵- استعاره های مکنیه تشخیصی و غیر تشخیصی در اشعار سلمان هراتی..... ۱۴۶
- نمودار ۴-۱۶- کنایه های سلمان به اعتبار فرهنگ گذشته یا امروزی بودن..... ۱۴۹
- نمودار ۴-۱۷- انواع کنایه های مرسوم و ابداعی شاعر..... ۱۵۰
- نمودار ۴-۱۸- انواع نماد در اشعار سلمان هراتی..... ۱۵۷
- نمودار ۴-۱۹- انواع اسطوره دینی و تاریخی و ملی در اشعار سلمان هراتی..... ۱۵۸
- نمودار ۴-۲۰- کاربرد انواع حس آمیزی به اعتبار حسی به حسی و حسی به انتزاعی بودن..... ۱۶۱
- نمودار ۴-۲۱- کاربرد انواع رنگ در اشعار سلمان هراتی..... ۱۶۲
- نمودار ۴-۲۲- نمودار کلی کاربرد انواع صور خیال در اشعار سلمان هراتی..... ۱۶۳

فصل اول

روش تحقیق

تصویر(ایماژ)، پرکاربردترین اصطلاح نقد ادبی است که از دیرباز در بلاغت مطرح بوده و برای شناخت کلام عالی از دانی و جلوگیری از فساد ذوق و انحراف طبع شعرا و نویسندگان به کار می‌رفته است. اصولاً شاعران و نویسندگان برای بیان اندیشه‌ها، و گاه برای تجسم بخشیدن و روشن ساختن صور ذهنی خود به مظاهر صور خیال از جمله تشبیه و استعاره متوسل می‌شوند زیرا تأثیر عاطفی مطلبی که با تشبیه و استعاره بیان می‌شود، بیشتر است. مطالبی را که چندین صفحه برای بیان آن لازم است، از راه تشبیه در یک لفظ یا عبارت به خوبی می‌توان بیان کرد. با آمدن تشبیهات و استعارات و کنایات و به طور کلی صورخیال مطالب بهتر در ذهن خواننده و شنونده نقش می‌بندد.

صور خیال یا تصویر از راه بیان، یکی از موضوعات اصلی و اساسی شعر است که بررسی آن اهمیت زیادی دارد و ادیبان زیادی برای تبیین آن تلاش نموده‌اند. اهمیت این موضوع به این دلیل است که نشان می‌دهد شاعرانی که ذهنی خلاق داشته باشند، می‌توانند با شیوه‌های گوناگون تصویرسازی (تشبیه، استعاره، مجاز، کنایه، اغراق و تشخیص) بر تأثیر و ماندگاری شعر خویش بیفزایند و آن را جذاب‌تر و زیباتر کنند.

چیزی از پیروزی انقلاب نمی‌گذشت که تجاوز رژیم عراق به مرزهای ایران، جنگ تمام‌عیار میان دو کشور همسایه را موجب شد. جنگ با دگرگونی ارزشها و به میدان کشاندن نیروهای ملی و مردمی و تحریک عواطف میهنی و دینی، قلمرو تازه‌ای به روی شعر و ادب فارسی گشود و راه ورود موضوعات و مضامین و حتی واژگان جدید را به روی ادبیات ایران باز کرد.

هشت سال جنگ و انعکاس عواقب و نتایج نامطلوب آن در دورترین نقاط کشور، فرهنگ تازه‌ای پدید آورد که از آن به عنوان فرهنگ جنگ یاد می‌کنند. با شروع جنگ، شعر جنگ و دفاع مقدس نیز از دل شعر انقلاب زاییده شد و با بالندگی آن مراحل رشد و توفیق را پیمود و توانست شعر فارسی را به شدت تحت تأثیر

قرار دهد. در این میان مقاومت مردم و رهبری انقلاب، روح اعتراض و نگرش حماسی را که با موجی از عرفان در هم آمیخته بود، در ادب فارسی ایجاد کرد و بر زبان و محتوای آن اثر گذاشت. هر حادثه ای که در خلال جنگ پیش می آمد و هر چقدر که جنگ طولانی تر می شد و بیشتر به درون شهرها کشیده می شد و کشتگان آن افزایش می یافت، به رغم مشکلاتی که به وجود می آورد، از خود گذشتگی و استقامت مردم هم بیشتر می شد. این حوادث به جای اینکه روحیه شاعران و هنرمندان را بشکند، آن را تازه تر و فعال تر کرد. در این زمان شعر به سنگرها رفت و برخی از شاعران با استشمام بوی باروت و دود ناشی از بمباران ها، واقعیت جنگ را با چشم دیدند و در عمل آزمودند و مضامین و تصاویر بکری از واقعیت های خشن زندگی به آنها الهام شد. بسیاری از جوانان جبهه و جنگ با الهام از این حوادث و وقایع، بعد از بازگشت از جبهه به شاعری روی آوردند و بعد از کنار گذاشتن تفنگ، سلاح قلم را به دست گرفتند (یاحقی، ۱۳۸۲: ۲۰۴).

شعر جنگ در بسیاری از کشورها پیشینه دارد، اما ادبیات پایداری و شعر جنگ ایران در دهه های اخیر از بسیاری جهات با آنها تفاوت دارد. بر پایه اسلام بودن انقلاب و الگو پذیری از حماسه کربلا به طرز آشکاری در شعر انقلاب و شعر جنگ نمایان است. تأکید بر روحیه ایثار و فداکاری رزمندگان به جای پرداختن به نقاط منفی جنگ، از دیگر ویژگی های مهم این شعر است. شاعران بزرگی نیز در رابطه با این وقایع و حوادث در عرصه شعر ایران به پا خاستند و اشعاری از خود به جا نهادند و توانستند این موضوعات را به خوبی و زیبایی هرچه تمام تر به تصویر بکشند. کسانی چون علی موسوی گرمارودی، قیصر امین پور، سلمان هراتی، حسن حسینی و دیگران از جمله این شاعران هستند.

۱-۲- پرسش اصلی و آغازین تحقیق

برای تدوین این رساله اولین سوالی که در ذهن شکل گرفت این بود که رویکرد شاعران دوره بعد از انقلاب و بخصوص شاعران مورد نظر نسبت به مسئله صور خیال چگونه است و اینکه آیا آنها نیز صور خیال را با همان انگیزه‌ی شاعران دوره‌های گذشته به کار می‌برند یا نه؟

به منظور دستیابی به پاسخ این پرسش و پرسش‌هایی که با مطالعات بیشتر در ذهن ایجاد شد، شروع به مطالعه‌ی بیشتر در این زمینه کردم و با مراجعه به منابع مختلف در باب این موضوع و همچنین صورخیال در دوره‌های پیشین، اطلاعات بیشتری در این زمینه حاصل شد که نتایج این رساله را تشکیل می‌دهد.

۱-۳- اهمیت تحقیق

صورخیال از مهمترین عوامل به وجود آورنده شعر است که باعث برانگیخته شدن احساس در خواننده و شنونده می‌شود. شاعران از دیرباز سعی در خیال‌انگیزی و تأثیرگذارتر کردن اشعار خود به وسیله صورخیال داشته‌اند و بسیاری از آنها هم به این مهم دست یافته‌اند و آثاری ماندگار و تأثیرگذار از خود برجای گذاشته‌اند.

خواننده‌ای که از شعری تأثیر می‌پذیرد و شعری را بارها و بارها می‌خواند، اگر توانایی تشخیص انواع صورخیال در شعر را داشته باشد، زیبایی آن شعر را چند برابر احساس می‌کند و می‌تواند با جهانی که شاعر در ذهن داشته و سعی در بیان حس و حالش را داشته است، آشنا شود و مضمون اصلی شعر و منظور شاعر را بهتر و به خوبی درک کند.

با توجه به همین مسائل، و با توجه به اینکه شعر جنگ تقریباً گونه‌ای نوین در ادبیات ایران به حساب می‌آید، بررسی صور خیال در اشعار مربوط به جنگ سید حسن حسینی و سلمان هراتی به عنوان موضوع این

رساله برگزیده شد. از نتایج این تحقیق می توان به میزان استفاده و توجه شعرای این دوره به خصوص دو شاعر مورد بحث، به مسئله خیال انگیزی در شعر پی برد.

۱-۴- سوالاتی تحقیق

در این پژوهش تلاش می شود به پرسش های زیر پاسخ داده شود:

- ۱- تصویر و خیال چیست و چه اهمیتی در شعر دارد؟
- ۲- رویکرد شاعران بعد از انقلاب به صورخیال چگونه است؟
- ۳- صورخیال در شعر جنگ چگونه به کار رفته است؟
- ۴- رویکرد شاعران مورد بحث (حسن حسینی و سلمان هراتی) به صورخیال چگونه است؟

۱-۵- فرضیه های تحقیق

فرضیه ها در این تحقیق عبارتند از:

- ۱- صورخیال از مهمترین عوامل به وجود آورنده شعر است و شاعران در دوره های مختلف از آن به گونه ها و انگیزه های متفاوت استفاده کرده اند.
- ۲- تعریف شاعران این دوره از شعر همانند تعریف شعرای دوره های قبلی است و اینان نیز شعر را وسیله ای برای بیان عواطف و احساسات خود به کار گرفته اند.
- ۳- شعر جنگ از نظر محتوا و نحوه برخورد شاعران با مسئله جنگ با شعر دوره های گذشته کاملاً متفاوت است.
- ۴- صورخیال به کار گرفته شده در آثار دوره انقلاب و جنگ با دوره های قبل متفاوت است.

۱-۶- سوابق تحقیق

در زمینه صورخیال در شعر جنگ تحقیقات مختلفی صورت گرفته و هر کس از یک دیدگاه و یک جنبه به آن نگریسته است. در همین زمینه کتابی منتشر شده با نام صورخیال در شعر مقاومت از حسن قاسمی که نشر فرهنگ گستر تهران آن را منتشر کرده است. نویسنده در این کتاب به بررسی صور خیال در آثار بعضی از شاعران جنگ پرداخته و قالبها و موضوعات شعری دوره جنگ را نیز در آن وارد کرده است. همچنین پایان نامه ای از آقای حسن رئیسی در دانشگاه تهران وجود دارد که به بررسی صورخیال در شعر جنگ پرداخته است.

۱-۷- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق

تمامی دانشجویان زبان و ادبیات فارسی و گرایشهای مربوط به آن و همه کسانی که با شعر و شاعری سر و کار دارند یا علاقه ای به شعر دارند، می توانند از نتایج این تحقیق بهره ببرند.

۱-۸- روش تحقیق

روش تحقیق در این رساله مراجعه به کتابخانه ها و مراکز دانشگاهی و فیش نویسی و جمع آوری اطلاعات بود که طبق زمان بندی مربوطه به انجام رسید. سپس کار تدوین مطالب و فصل بندی آن شروع شد که مدت زمان بیشتری را به خود اختصاص داد و بررسی آثار شاعران مورد نظر که مهمترین و پرکارترین بخش این رساله بود که کار بررسی و آمارگیری آن در مدت زمانی سه ماهه به انجام رسید و به ادامه مطالب اضافه شد.

فصل دوم

کلیات

(تعریف شعر، تصویر، خیال)

(و انواع صور خیال)